

Maar hoe zit het met mij? ...

Toespraak over René Girard ter gelegenheid van het emeritaat van Philip van Wijk

Dorpskerk Leiderdorp, 24 mei 2024.

Graag wil ik het organisatiecomité bedanken voor de uitnodiging deze avond hier te mogen spreken ter gelegenheid van het emeritaat van Philip van Wijk. Mij is gevraagd iets meer te vertellen over de Frans-Amerikaanse denker René Girard en hoe deze de Bijbel leest. Dit zal ik graag doen. Om mij even voor te stellen, mijn naam is Berry Vorstenbosch en ik ben inmiddels een behoorlijk aantal jaren secretaris van de Girard Studiekring, een groep mensen die het denkgoed van Girard levend proberen te houden.¹ Het is ook in deze Studiekring dat ik Philip ruim vijftien jaar geleden heb ontmoet.

Ja, René Girard is een hedendaags denker, een kerstkindje, geboren in 1923 en overleden in 2015. In bekendheid is hij achtergebleven bij Franse leeftijdgenoten als Jacques Derrida (1930-2004) en Michel Foucault (1926-1984). Desalniettemin kent Girard een grote groep trouwe belangstellenden. Ik zal straks wat meer over hem vertellen, maar ik ga beginnen met een paar slingerbewegingen, te beginnen bij de seksuele revolutie. Het duurt eventjes voor ik weer terug ben bij Girard, maar deze manoeuvres zullen mij helpen iets meer van de sfeer van Girards denkwereld uit te tekenen.

Ja, de seksuele revolutie, misschien lijkt dit een wat vreemd startpunt ... Maar de seksuele revolutie is iets wat mensen die de pensioengerechtigde leeftijd bereikt hebben of, mensen die

die leeftijd aan het bereiken zijn, op een of andere manier in hun leven meegemaakt zullen hebben. Zelf ben ik van 1959 en slechts een paar weken geleden 65 geworden. Als ik hier zo rondkijk dan denk ik dat ik niet de enige ben uit deze leeftijdsgroep.

Ongetwijfeld zal de seksuele revolutie door verschillende mensen op talloze verschillende manieren ervaren zijn. Maar wat toch veel mensen delen, en wat zich tot op zekere hoogte in veel bevolkingslagen heeft doorgezet, is dat een belevingskader – dat decennia lang, of misschien wel eeuwenlang, voor grote groepen mensen taboe was geweest – plotseling bespreekbaar mocht worden. Er ontstonden nieuwe mogelijkheden dingen te benoemen, dingen ‘gewoon’ te gaan vinden, en ook eerlijker over die dingen te zijn.

Soms, als ik bepaalde teksten lees, schieten herinneringsflitsen voorbij aan de bevrijdingsgevoelens die ik had bij die ontdekking van die bespreekbaarheid, gewoonheid, eerlijkheid. Dergelijke flitsen heb ik met enige regelmaat bij het lezen van de teksten van René Girard, en bij teksten van auteurs die op zijn werk ingaan – de zogenaamde secundaire literatuur.

Een bijzonder intense ervaring in dit genre herinner ik mij bij het lezen van het boek met de titel *Ressentiment* van Stefano Tomelleri.² Al meteen in het voorwoord van dit boek lezen we zinnen als: ‘In ons leven krijgen we allemaal te maken met frustratie en mislukking: het kan ons allemaal overkomen dat we de zwakkere zijn en rancuneus worden. Ressentiment zou niet moeten worden opgevat als een dispositie die kenmerkend is voor een bepaald soort individuen, de zwakkeren onder ons, maar een houding waar we allemaal soms mee te maken krijgen.’ Rancune, ressentiment, wrok ... bij Tomelleri zijn het geen vieze woorden meer, er mag over gesproken worden.³

Het boek van Tomelleri dat ik hier noem, zou ik nooit gelezen hebben als het niet op een dag plompweg op mijn deurmat was gevallen. Ik heb het gekregen vanwege mijn lidmaatschap van de COV&R⁴ – dat is zeg maar de Internationale Girard Studiekring. Deze organisatie stuurde elk jaar een aantal boeken aan haar leden op. Deze boeken heb ik bijna allemaal gelezen en in de meeste gevallen ook met zeer veel belangstelling en instemming. Eén van die binnengewaaide boeken was dit boekje *Ressentiment*.

[Laat het boekje van Tomelleri zien en stel de vraag aan het publiek: Wie heeft weleens ooit van Stefano Tomelleri gehoord?]

Ja, *Ressentiment* is de titel ... Misschien zullen sommigen die hier aanwezig zijn weten dat er in het verleden weleens eerder een boek met de titel *Ressentiment* (1912) is verschenen. De auteur daarvan was de gerenommeerde Duitse filosoof Max Scheler (1874-1928). Het verschil tussen Tomelleri en Scheler is het verschil tussen twee manieren van vragen stellen. Max Scheler vraagt zich af: ‘Wat precies is ressentiment? En bij welke type mens zie je het terug?’ Tomelleri zegt, geïnspireerd door Girard, dat ressentiment overal aanwezig is, dat we het bespreekbaar zouden moeten maken, en de vragen die dan opkomen zijn: ‘Hoe moeten we ons ertoe verhouden? Hoe kunnen we er beter mee omgaan?’

Hier komen we aan in de typische denksfeer van René Girard, en zijn volgelingen de Girardianen. De theorie van Girard heet de mimetische theorie – van het Griekse woord ‘mimese’, dat nabootsing betekent. Zijn denken speelt zich op diverse terreinen af, zoals psychologie, antropologie en godsdienstgeschiedenis. Er wordt gefilosofeerd en getheoretiseerd over op zich begrijpelijke, maar ook heel lastige thema’s, zoals: ressentiment, afgunst, rivaliteit, het maken van slachtoffers, het jezelf steeds vergelijken met anderen, conflicten en hoe ze kunnen escaleren, kuddegedrag, geweld, zondebokken. En de vraag die iedere keer meespeelt is – fijn als we hier inzichten in kunnen verwerven, maar hoe zit het met onszelf?⁵

Het zou mooi zijn als we deze gevoelens net zo uit de taboesfeer zouden kunnen halen als de seksuele gevoelens in de jaren zestig, en zouden kunnen beginnen over dit alles eindelijk eens een beetje eerlijk te worden. Maar we hebben hier te maken met weerbarstiger materiaal. Jazeker, er zijn talloze psychologen en filosofen die over onderwerpen als deze hebben geschreven, maar steeds wordt daarmee voornamelijk ‘kennis’ opgedaan en blijft de denker, en dus ook zijn publiek, veelal buiten schot. Bij Girard en de Girardianen is dat, mogen we hopen, anders.

Eerlijk worden over ressentiment – is de universiteit daar wel de meest geschikte plaats voor? Of moet je eerder zoeken naar andere plaatsen, zoals therapieruimten ... of kerken? Iets wat met deze vragen verband houdt is het feit dat de theorie van Girard niet zozeer gebaseerd is op filosofen, of op academische specialisten, maar meer op grote romanciers, zoals Marcel Proust en Fjodor Dostojevski, op de Griekse tragedie en de toneelstukken van William Shakespeare, op de Bijbel – of op, zoals Girard het zelf zegt: *texts of understanding*, teksten die inzicht geven.

Het is in deze teksten dat we de verhalen vinden die er toe doen. Om bij het voorbeeld van ressentiment te blijven – we kunnen nadenken over het verhaal van Shakespeares *Othello*, over *Herinneringen uit het Ondergrondse* van Dostojevsky, of het verhaal van Kaïn en Abel, van Jakob en Esau. Of we kunnen bijvoorbeeld denken aan de farizeeën en schriftgeleerden, die keer op keer door Jezus op hun nummer worden gezet, of aan de broer van de verloren zoon – de thuisgebleven zoon, die met lede ogen aanziet hoe zijn vader voor dat hondsvot een feestmaal aanricht.

Het louter intellectuele begrijpen van de mimetische theorie – en dat is iets wat Girard ook zelf zegt – voldoet niet. Er is een diepere denkomslag nodig, iets wat hij ‘bekering’ noemt.⁶ Persoonlijk heeft Girard zijn ontdekking van de mimetische theorie ook als een bekering ervaren. Hij heeft er lang mee gewacht om daarmee naar buiten te treden, maar dan, in een interview in 1996⁷, vertelt hij dat hij, terwijl hij bezig was met het onderzoeken van religieuze patronen in grote literaire romans, plotseling ontdekte dat hijzelf aan het patroon voldeed. Deze ontdekking noemt hij zijn ‘intellectuele’ bekering. Die intellectuele bekering was misschien nog wel belangrijker dan wat hij zijn ‘religieuze’ bekering noemde, het terugvinden van het geloof, wat voor hem een terugkeer tot de katholieke kerk inhield. Wat Girard had ontdekt was dat grote romans vaak eindigen met een moment waarop bij de romanheld de schellen van de ogen vallen, waarop mensen daadwerkelijk door hun illusies heen breken en – soms met tranen zo

bitter als die van de apostel Petrus na zijn verloochening – de waarheid ontmoeten, de waarheid van jezelf, de waarheid van je eigen zwak- of dwaasheden, maar ook de waarheid van liefde en vergeving.

Hoe leest Girard de Bijbel? Om zijn eigen theorie bevestigd te zien? Ook daarover heeft Girard zelf uitspraken gedaan. Van alles wat ik geschreven heb, zegt hij, heb ik zelf eigenlijk niets verzonnen, maar het is het Christendom dat, soms via slingerpaden, in mij doorgewerkt heeft. De God van Girard is een god die geen offers vraagt maar rechtvaardigheid – en is daarmee zo goed als orthodox. Wel betekent dit dat hij hierin noodgedwongen een theologische keuze maakt. Waar hij zich tegen afzet zijn theologische denkrichtingen waarin het Kruis wordt begrepen als een zoendood en God als een macht die een ultiem offer vraagt – of, zoals dat in de mimetische theorie wordt genoemd – tegen de sacrificiële theologie.

Er is dus helemaal geen specifiek Girardiaanse manier van Bijbellezen. Girard probeert ook alleen maar te doorgronden wat de Bijbelteksten te bieden hebben – niet alleen in het beschrijven van de mimetische problematiek, de problematiek van afgunst, ressentiment, nabootsing, jezelf vergelijken met een ander et cetera. Maar ook in het vinden van een oplossing, van een uitweg. Girard en zijn belangrijkste theologische volgeling, James Alison⁸, proberen de Bijbeltekst, zoals iedere pastoor of dominee doet, alleen maar beter te doorgronden. Hun interpretaties kunnen als voorbeeld dienen en weer door anderen gebruikt worden in preken of artikelen. Indien je als christen niet mee wil gaan met de sacrificiële theologie – met dat offerdenken dus – zoals Philip, zoals ik, zoals alle Girardianen die ik ken, dan deel je in een zelfde inspiratie.

Deze inspiratie kan op eigen kracht, zonder dat mensen speciaal met Girard bezig zijn, teksten naar voren brengen die heel Girardiaans klinken. Een goed voorbeeld vond ik bij Colet van der Ven, voorgangster in de kerk waar ik lid van ben, de Dominicuskerk in Amsterdam. In oktober 2022 hield ze een preek over ressentiment met de titel 'Het rancuneuze gif'. Die preek begint als volgt:

In de late jaren dertig typeerde een Duitse schrijver de rancuneuze achterban van Hitler als volgt: 'miezerige, scheefgegroeide types die in het leven geen vervulling hebben kunnen vinden: naaktlopers, vegetariërs, lusthoftuiniers, vaccinatieweigeraars, goddelozen, biosofen en levenshervormers die hun invallen verabsoluteren en van hun eigen gril een religie willen maken'. [...] Geen type mens om blij van te worden en waarschijnlijk zullen weinigen hier nu zich herkennen in deze schets. Behalve dan de naaktlopers, vegetariërs, lusthoftuiniers, vaccinatieweigeraars en goddelozen onder u. Toch al gauw de halve kerk. Rancune is eigen aan ons. Eigen aan mij.⁹

Het is één en dezelfde inspiratie die ons helpt eerlijk in de spiegel te kijken, en milder naar anderen. Het is één inspiratie die de denkpatronen waarin mensen het kwaad steeds op anderen projecteren doorbreekt. Vaak relateert Girard die inspiratie aan de kruisdood van Christus. Philip zal zeggen dat die inspiratie waarschijnlijk al eerder begonnen was bij de geboorte van Christus. Althans zo blijkt uit een brief die hij afgelopen jaar kort voor Kerstmis per kerende post van de herders in Bethlehem heeft ontvangen. Van die brief zal ik hier, als slot van mijn verhaal, het laatste gedeelte voorlezen:

Die moeder Maria was stil, wel heel mooi stil. We hebben voorzichtige maar begrijpende blikken gewisseld. We zagen wel dat ze evenveel wist als wij. Maar goed jullie daar, daar in 2023 in dat gure landje van jullie, waar het tegelijk allemaal zo gladjes georganiseerd is, jullie die je leven lang hebt gefeest met Kerst, en die op wonderbaarlijk lichtende schermen zitten te kijken naar de bende die men er in de wereld van maakt... Jullie geloven het toch nog wel!? Vrede op aarde!? Mediteer als Maria. Zing de lof van God, zoals wij dat ook proberen te doen, dan komt een versleten boodschap tot leven, dat weten we zeker, dan zul je zien dat God een baby werd, dat hij een afkeer heeft van soldatenlaarzen, dat hij geen bloed wil zien, dat hij Poetin doorheeft, dat hij de oorlog in Gaza verafschuwt, en de listen van Hamas, en dat hij de 14.000 dode kinderen daar in Gaza kent, maar dat hij ook je eigen denkpatronen onderuit haalt. Tenminste, dat deed hij bij ons wel. Wij zijn inderdaad nooit meer dezelfde mensen geweest. Dat kán gewoon niet als je de liefde zelf hebt ontmoet.

Graag wil ik Philip feliciteren met zijn emeritaat en iedereen bedanken voor zijn of haar aandacht!

¹ Voor meer informatie over de Girard Studiekring, zie www.girard.nl.

² Stefano Tomelleri, *Reflections on Mimetic Desire and Society*. East Lansing: Michigan State University Press, 2015.

³ Ibid., xxii. Dit citaat komt het voorwoord van Paul Dumouchel. Twee pagina's verder schrijft deze: '[Tomelleri] veroorlooft [*licenses*] het ressentiment en geeft ons de vrijheid om *ressenti* te zijn.'

⁴ COV&R staat voor Colloquium of Violence @ Religion. Voor meer informatie, zie www.violenceandreligion.com.

⁵ Het woord dat meestal wordt gebruikt om deze karakteristiek van de mimetische theorie te beschrijven is 'zelf-inclusief', '*self-inclusive*'. Het woord komt bijvoorbeeld regelmatig voor in de video-interviews met een aantal Girardianen die John Babak Ebrahimian op Youtube heeft gezet: zie www.youtube.com/@johnbabakebrahimian1597/videos.

⁶ In het Frans of het Engels Girard gebruikt hiervoor het woord '*conversion*'. Over die term is veel te doen, zie ook het hoofdstuk 'De bekeringen van René Girard' in mijn boek *De overtocht: Filosofische blik op een psychose*. Amsterdam: Lontano, 2020, pp. 283-305.

⁷ René Girard, *Quand ces choses commenceront: Entrétiens avec Michel Treguer*. In 2014 in het Engels vertaald als *When These Things Begin: Conversations with Michel Treguer*. East Lansing: Michigan State University Press.

⁸ James Alison heeft een hele reeks boeken geschreven waarin hij vaak een bijbelpassage onder de loep neemt. Zie ook www.jamesalison.com.

⁹ Voor de volledige tekst van deze preek, zie: <https://dominicusamsterdam.nl/wp-content/uploads/Overweging20221023s.pdf>